ilmiy-amaliy jurnal · ISSN 3093-8694

UDK 159.922.8:316.624

Qurbonova Shaxnoza Nimadovna,
Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg‘ona filiali dotsenti v.b.

O‘SMIRLIK DAVRIDAGI SHAXSIY INQIROZ VA UNING DEVIANT (OG‘ISHGAN) XULQ-ATVOR NAMOYON BO‘LISHI BILAN BOG‘LIQLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlik davrida yuzaga keladigan shaxsiy inqirozning psixologik xususiyatlari hamda uning deviant (og‘ishgan) xulq-atvorning shakllanishi va namoyon bo‘lishi bilan o‘zaro bog‘liqligi nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shaxsning o‘zligini anglash, identiklikni shakllantirish, hissiy beqarorlik, mustaqillikka intilish va ijtimoiy muhitga moslashish jarayonlarining o‘smir xulq-atvoriga ta’siri yoritiladi. Shaxsiy inqiroz deviant xulq-atvorning muqarrar sababi emas, balki muayyan ijtimoiy-psixologik sharoitlarda xavf omiliga aylanishi mumkin bo‘lgan rivojlanish jarayoni sifatida izohlanadi. Shuningdek, oilaviy munosabatlar, tengdoshlar ta’siri, ta’lim muhiti va psixologik qo‘llab-quvvatlashning profilaktik ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, shaxsiy inqiroz, deviant xulq-atvor, o‘zlikni anglash, identiklik, emotsional beqarorlik, ijtimoiylashuv, frustratsiya, psixologik himoya, profilaktika.

ЛИЧНОСТНЫЙ КРИЗИС В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ И ЕГО СВЯЗЬ С ПРОЯВЛЕНИЕМ ДЕВИАНТНОГО (ОТКЛОНЯЮЩЕГОСЯ) ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В статье теоретически анализируются психологические особенности личностного кризиса в подростковом возрасте и его взаимосвязь с формированием и проявлением девиантного поведения. Рассматривается влияние процессов самосознания, формирования идентичности, эмоциональной нестабильности, стремления к самостоятельности и социальной адаптации на поведение подростков. Личностный кризис рассматривается не как неизбежная причина девиантного поведения, а как этап развития, который при определённых социально-психологических условиях может стать фактором риска. Обосновывается профилактическая роль семейных отношений, влияния сверстников, образовательной среды и психологической поддержки.

Ключевые слова: подростковый возраст, личностный кризис, девиантное поведение, самосознание, идентичность, эмоциональная нестабильность, социализация, фрустрация, психологическая защита, профилактика.

PERSONAL CRISIS IN ADOLESCENCE AND ITS RELATIONSHIP WITH THE MANIFESTATION OF DEVIANT BEHAVIOR

Abstract. This article theoretically examines the psychological characteristics of personal crisis during adolescence and its relationship with the development and manifestation of deviant behavior. It explores the influence of self-awareness, identity formation, emotional instability, the pursuit of independence, and social adaptation on adolescent behavior. Personal crisis is considered not an inevitable cause of deviant behavior, but a developmental process that may become a risk factor under certain sociopsychological

conditions. The article also highlights the preventive role of family relationships, peer influence, the educational environment, and psychological support.

Keywords: adolescence, personal crisis, deviant behavior, self-awareness, identity, emotional instability, socialization, frustration, psychological defense, prevention.

KIRISH

O‘smirlik davri inson ontogenezida jismoniy, fiziologik, kognitiv, emotsional va ijtimoiy o‘zgarishlar jadallashadigan muhim rivojlanish bosqichlaridan biridir. Mazkur davrda o‘smirning o‘ziga, atrofdagilarga va jamiyatdagi o‘rniga bo‘lgan munosabati o‘zgaradi. U mustaqil qaror qabul qilishga, shaxsiy qarashlarini shakllantirishga, o‘z imkoniyatlarini namoyon etishga hamda tengdoshlari orasida muayyan mavqega ega bo‘lishga intiladi. Biroq ushbu intilishlar bilan ota-ona, pedagoglar va jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talablar o‘rtasidagi nomuvofiqlik ayrim hollarda ichki ziddiyatlarning kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Psixologik adabiyotlarda o‘smirlik davridagi bunday ziddiyatlar shaxsning o‘zligini anglash, mustaqillikka erishish va ijtimoiy munosabatlarni qayta tashkil etish jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. E. Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlik davrining muhim vazifalaridan biri identiklikni shakllantirish, ya’ni shaxsning o‘z kimligi, hayotiy maqsadlari va jamiyatdagi o‘rni haqida tasavvur hosil qilishidir [1]. Ushbu jarayondagi qiyinchiliklar o‘ziga ishonchsizlik, kelajak borasidagi noaniqlik va ijtimoiy rollarni qabul qilishda ikkilanishlarni yuzaga keltirishi mumkin.

O‘smirlik davridagi shaxsiy inqirozning muhim jihatlaridan biri uning xulq-atvor bilan bog‘liqligidir. Ayrim o‘smirlar ichki ziddiyatlarni muloqot, ijodiy faoliyat, sport va muammolarni mustaqil hal qilish orqali yengib o‘tsa, boshqalarda tajovuzkorlik, maktab qoidalarini buzish, xavfli xatti-harakatlar yoki zararli odatlarga moyillik kuzatilishi mumkin. Bunday farqlarni faqat shaxsiy xususiyatlar bilan izohlash yetarli emas. Oila, maktab, tengdoshlar guruhi va kengroq ijtimoiy muhit ham o‘smirning xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi o‘smirlar orasida yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash, deviant xulq-atvorning xavf omillarini tushunish hamda uning oldini olishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqot maqsadi — o‘smirlik davridagi shaxsiy inqirozning psixologik xususiyatlarini va uning deviant xulq-atvor bilan o‘zaro bog‘liqligini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda profilaktikaning asosiy yo‘nalishlarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

o‘smirlik davridagi shaxsiy inqirozning psixologik xususiyatlarini yoritish;

deviant xulq-atvorning mazmuni va asosiy ko‘rinishlarini tavsiflash;

shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlovchi psixologik hamda ijtimoiy omillarni tahlil qilish;

oilaviy, ta’limiy va ijtimoiy muhitda profilaktik ishlarni tashkil etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘smirlik davridagi shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor muammosi psixologiya hamda sotsiologiyaning o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu masalani o‘rganishda shaxs rivojlanishi, identiklikning shakllanishi, ijtimoiy o‘rganish va me’yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlarning sabablari haqidagi nazariyalar muhim ahamiyatga ega.

E. Erikson shaxs rivojlanishini psixososial bosqichlar orqali izohlaydi. Uning nazariyasida o‘smirlik davri identiklikni shakllantirish va rollar chalkashligini bartaraf etish bilan bog‘liq [1]. O‘smir o‘zining qiziqishlari, qadriyatlari, qobiliyatlari va kelajakdagi maqsadlarini anglashga intiladi. Ushbu jarayonning murakkab kechishi o‘ziga ishonchsizlik yoki ijtimoiy munosabatlarda ikkilanishlarni yuzaga keltirishi mumkin.

J. Marcia Eriksonning yondashuvini rivojlantirib, identiklikni shakllantirish jarayonida izlanish va qaror qabul qilish mezonlariga e’tibor qaratgan [2]. Bu yondashuv o‘smirlarning hayotiy maqsadlari va shaxsiy qadriyatlarini shakllantirishdagi farqlarni tushunishga yordam beradi.

R. Mertonning anomiya nazariyasi deviant xulq-atvorni jamiyatda qabul qilingan maqsadlar va ularga erishish uchun mavjud imkoniyatlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik bilan bog‘liq holda izohlaydi [3]. Mazkur yondashuv ijtimoiy tengsizlik, imkoniyatlarning cheklanganligi va ijtimoiy bosim ayrim vaziyatlarda me’yorlardan chetga chiquvchi xatti-harakatlar ehtimolini oshirishi mumkinligini tushuntirishga xizmat qiladi. Biroq nazariya har bir o‘smirning individual xulq-atvorini to‘liq izohlab bermaydi.

A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, inson xulq-atvorining ayrim shakllarini boshqalarni kuzatish, namuna olish va xatti-harakatlarning oqibatlarini o‘rganish orqali egallaydi [4]. Ushbu qarash oila, tengdoshlar va boshqa ijtimoiy namunalarning o‘smir xulq-atvoriga ta’sirini tushunishda muhimdir.

L. Steinbergning o‘smirlik psixologiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida o‘smirlik davridagi kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanish masalalari yoritilgan [5]. Ushbu yo‘nalishdagi ilmiy qarashlar o‘smirlarning qaror qabul qilishi, tengdoshlar ta’siriga munosabati va xavfli vaziyatlardagi xatti-harakatlarini yosh xususiyatlari bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mahalliy psixologik adabiyotlarda ham shaxs rivojlanishi, yosh davrlari psixologiyasi, tarbiya va ijtimoiylashuv masalalariga e’tibor qaratilgan [6–9]. Ushbu manbalar o‘smir shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhit, ta’lim-tarbiya va shaxslararo munosabatlarning o‘rnini tushunish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, tahlil qilingan nazariy yondashuvlar shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama sabab-oqibat bog‘lanishi sifatida emas, balki individual va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, o‘smirlik davridagi shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor muammosini psixologik hamda sotsiologik nazariyalar asosida o‘rganishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanish nazarda tutilgan:

Nazariy tahlil metodi — shaxsiy inqiroz, identiklik va deviant xulq-atvor tushunchalarining mazmunini ilmiy manbalar asosida o‘rganish.

Qiyosiy tahlil metodi — shaxs rivojlanishi va deviant xulq-atvorni izohlovchi turli nazariy yondashuvlarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash.

Tizimli yondashuv — o‘smirning individual xususiyatlari, oilaviy munosabatlari, ta’lim muhiti va tengdoshlar ta’sirini o‘zaro bog‘liq omillar sifatida ko‘rib chiqish.

Nazariy umumlashtirish metodi — o‘rganilgan manbalar asosida shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi ehtimoliy bog‘liqliklarni umumlashtirish hamda profilaktik tavsiyalarni shakllantirish.

Tadqiqotda empirik so‘rovnoma, psixologik test, kuzatuv yoki eksperiment natijalari taqdim etilmagan. Shu sababli maqolada bayon qilingan xulosalar mustaqil empirik tadqiqot natijalari emas, balki nazariy tahlilga asoslangan qarashlar sifatida talqin qilinadi.

NATIJALAR

Nazariy tahlil natijasida o‘smirlik davridagi shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda bir nechta muhim yo‘nalish ajratildi.

1. Shaxsiy inqirozning psixologik xususiyatlari

Shaxsiy inqiroz insonning avvalgi qarashlari, o‘ziga bergan bahosi, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy munosabatlari yangi rivojlanish talablari bilan mos kelmay qolishi natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik jarayondir. O‘smirlik davrida u mustaqillik va qaramlik, shaxsiy istaklar va tashqi talablar, o‘zini namoyon qilish va ijtimoiy qabul qilinish o‘rtasidagi ziddiyatlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Shaxsiy inqiroz har doim ham salbiy natijaga olib kelmaydi. U o‘smirning o‘z imkoniyatlarini qayta baholashi, mustaqil fikrlashni o‘rganishi va hayotiy qadriyatlarini belgilashiga turtki bo‘lishi mumkin. Inqirozning qanday kechishi o‘smirning individual xususiyatlari, psixologik resurslari va ijtimoiy muhitiga bog‘liq.

2. Deviant xulq-atvorning mazmuni va ko‘rinishlari

Deviant xulq-atvor muayyan ijtimoiy muhitda qabul qilingan me’yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlarni anglatadi. O‘smirlik davrida bunday xatti-harakatlar tajovuzkorlik, muntazam qoidabuzarlik, huquqbuzarlik, zararli odatlarga moyillik yoki boshqa xavfli xatti-harakatlar ko‘rinishida namoyon bo‘lishi mumkin.

Biroq o‘smirning har qanday noroziligi, mustaqillikka intilishi yoki ayrim qoidalarga vaqtincha rioya qilmasligini barqaror deviant xulq-atvor sifatida baholash to‘g‘ri emas. Bunda xatti-harakatning davomiyligi, takrorlanishi, og‘irligi va oqibatlari hisobga olinishi zarur. Ijtimoiy chekinish yoki o‘ziga zarar yetkazish kabi holatlar esa alohida psixologik baholashni talab qilishi mumkin.

3. Shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvorning o‘zaro bog‘liqligi

Shaxsiy inqiroz deviant xulq-atvorning muqarrar sababi hisoblanmaydi. Biroq inqiroz davrida hissiy zo‘riqish, o‘ziga ishonchsizlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarining sustligi ayrim xavfli xatti-harakatlarning yuzaga kelish ehtimolini oshirishi mumkin.

Hissiy o‘zini boshqarishdagi qiyinchiliklar ayrim vaziyatlarda keskin munosabat, nizolar yoki impulsiv qarorlarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, o‘smirning his-tuyg‘ularini anglash, muammolarni muhokama qilish va yordam so‘rash ko‘nikmalari rivojlangan bo‘lsa, ichki ziddiyatlarni konstruktiv yo‘l bilan yengib o‘tish imkoniyati ortadi.

4. Oilaviy munosabatlarning ta’siri

Oiladagi doimiy nizolar, tahqirlash, haddan tashqari qattiq nazorat yoki emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi o‘smirning psixologik holatini murakkablashtirishi mumkin. Aksincha, ishonchli muloqot, izchil talablar, hurmat va yoshga mos mustaqillikni qo‘llab-quvvatlash himoya omillari sifatida namoyon bo‘ladi.

Ota-onaning vazifasi faqat xatti-harakatlarni nazorat qilishdan iborat emas. O‘smirning ehtiyojlarini tushunish, uning fikrini tinglash va kelishmovchiliklarni zo‘ravonliksiz hal qilishga yordam berish ham muhimdir.

5. Tengdoshlar va ta’lim muhitining ahamiyati

Tengdoshlar guruhiga mansublik ehtiyoji o‘smirning qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Agar guruhda qoidabuzarlik yoki tajovuzkorlik qo‘llab-quvvatlansa, o‘smir guruh tomonidan qabul qilinish maqsadida bunday xatti-harakatlarga qo‘shilishi ehtimoli mavjud. Biroq ijobiy tengdoshlar muhiti hamkorlik, mas’uliyat va sog‘lom muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishi mumkin.

Ta’lim muassasasida psixologik yordam, pedagoglarning qo‘llab-quvvatlashi, sport va ijodiy mashg‘ulotlar o‘smirning ijobiy ijtimoiy tajribasini kengaytirishga xizmat qiladi.

6. Profilaktikaning asosiy yo‘nalishlari

Nazariy tahlil asosida deviant xulq-atvorning oldini olish uchun quyidagi yo‘nalishlar muhim deb hisoblanadi:

oilada ishonchli va hurmatga asoslangan muloqotni rivojlantirish;

o‘smirlarda hissiyotlarni boshqarish va nizolarni hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish;

maktab psixologik xizmatining profilaktik faoliyatini kuchaytirish;

ijobiy tengdoshlar munosabatlari va jamoaviy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash;

o‘smirning qiziqishlari, qobiliyatlari va kelajak rejalari rivojlanishi uchun imkoniyat yaratish;

takrorlanuvchi yoki xavfli xatti-harakatlar kuzatilganda malakali mutaxassis yordamiga murojaat qilish.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari o‘smirlik davridagi shaxsiy inqirozni faqat salbiy psixologik holat sifatida talqin qilish mumkin emasligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayon shaxsning mustaqillikka erishishi, o‘zligini anglash va hayotiy maqsadlarini belgilashida muhim rivojlanish bosqichi bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, inqiroz davrida yuzaga keladigan hissiy zo‘riqish va ijtimoiy moslashish qiyinchiliklari tegishli yordam mavjud bo‘lmaganda ayrim xatti-harakatlar xavfini oshirishi ehtimoli mavjud.

Shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatni bir tomonlama sabab-oqibat bog‘lanishi sifatida baholash ilmiy jihatdan yetarli emas. Masalan, oilaviy nizolar o‘smirning hissiy zo‘riqishini kuchaytirishi, bu esa ayrim hollarda qoidabuzarlik bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Boshqa tomondan, takroriy qoidabuzarliklar oiladagi nizolarni kuchaytirib, o‘smirning o‘zini salbiy baholashiga olib kelishi mumkin. Demak, ayrim vaziyatlarda o‘zaro kuchayuvchi jarayon yuzaga kelishi ehtimoli bor.

Oila, ta’lim muassasasi va tengdoshlar muhiti o‘smirning ijtimoiylashuviga birgalikda ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu muhitlarda ijobiy muloqot, hissiy qo‘llab-quvvatlash va aniq qoidalar mavjud bo‘lsa, o‘smirning ichki ziddiyatlarni konstruktiv yo‘l bilan hal qilish imkoniyatlari kengayadi. Aksincha, doimiy kamsitish, zo‘ravonlik va ijtimoiy chetlanish psixologik qiyinchiliklarni chuqurlashtirishi mumkin.

Profilaktik ishlarni tashkil etishda o‘smirni “muammoli” yoki “deviant” deb tamg‘alashdan saqlanish lozim. Bunday tamg‘alash o‘smirning o‘ziga bo‘lgan munosabatiga va ijtimoiy aloqalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun profilaktika shaxsning ehtiyojlarini tushunish, xavf omillarini kamaytirish va uning ijobiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilishi kerak.

Maqolaning amaliy ahamiyati shundaki, undagi nazariy xulosalardan ota-onalar, pedagoglar va maktab psixologlari o‘smirlar bilan ishlashda foydalanishlari mumkin. Biroq tavsiyalarning samaradorligini aniq baholash uchun kelgusida empirik tadqiqotlar o‘tkazish, o‘smirlarning identiklik darajasi, hissiyotlarni boshqarish ko‘nikmalari, oilaviy munosabatlar va xulq-atvor ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqliklarni tekshirish maqsadga muvofiq.

XULOSA

O‘smirlik davridagi shaxsiy inqiroz insonning o‘zligini anglash, mustaqillikka erishish, ijtimoiy mavqeini belgilash va hayotiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan murakkab psixologik hodisadir. Ushbu davrdagi ichki ziddiyatlar o‘smirning hissiy holati, o‘zini baholashi va ijtimoiy munosabatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlik bevosita va muqarrar xususiyatga ega emas. Mazkur bog‘liqlik hissiy zo‘riqish, moslashish qiyinchiliklari, oilaviy nizolar, tengdoshlar ta’siri, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari kabi omillar bilan izohlanishi mumkin.

O‘smirning shaxsiy rivojlanishida oila, ta’lim muassasasi va tengdoshlar muhiti o‘zaro aloqador tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimda ishonchli muloqot, hissiy qo‘llab-quvvatlash, izchil talablar va ijobiy ijtimoiy tajriba mavjud bo‘lsa, shaxsiy inqirozning konstruktiv rivojlanish uchun imkoniyat yaratishi mumkin.

Deviant xulq-atvorning oldini olishda jazolash va tamg‘alashdan ko‘ra, uning yuzaga kelish sharoitlarini aniqlash, xavf omillarini kamaytirish va o‘smirning psixologik resurslarini rivojlantirishga ustuvorlik berish lozim. Hissiy o‘zini boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish, nizolarni hal etish va sog‘lom muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish profilaktikaning muhim yo‘nalishlari hisoblanadi.

Shunday qilib, o‘smirlik davridagi shaxsiy inqiroz va deviant xulq-atvor o‘rtasidagi munosabatni kompleks o‘rganish o‘smirlarning psixologik farovonligini ta’minlash, ijtimoiy moslashuvini yaxshilash va ilmiy asoslangan profilaktik dasturlarni ishlab chiqishda nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Erikson, E. H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton & Company.
2. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. Journal of Personality and Social Psychology, 3(5), 551–558.
3. Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. American Sociological Review, 3(5), 672–682.
4. Bandura, A. (1977). Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
5. Steinberg, L. (2020). Adolescence (12th ed.). New York: McGraw-Hill Education.
6. Выготский, Л. С. (1991). Педагогическая психология. Москва: Педагогика.
7. Божович, Л. И. (1997). Проблемы формирования личности. Москва: Воронеж.
8. G‘oziyev, E. G‘. (2010). Ontogenez psixologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi.
9. Karimova, V. M. (2012). Ijtimoiy psixologiya va amaliyot. Toshkent: Fan va texnologiya.